

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך

מסמך עקרונות

תמי הופמן
בשיתוף עם קבוצת מומחים

כנס דמוקרטיה ע"ש ירון אזרחי
28-29 באוקטובר 2020

חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה

במערכת החינוך

מסמך עקרונות

תמי הופמן

כנס דמוקרטיה ע"ש ירון אזרחי

28-29 באוקטובר 2020

מסמך זה נכתב באופן שיתופי על ידי קבוצת מומחים מתחומים שונים בחודשים יולי-אוקטובר 2020. ב־10 בספטמבר 2020 התקיים במכון הישראלי לדמוקרטיה שולחן עגול שבו הוצגה הטיטה הסופית והועלו לדיון סוגיות נוספות הבאות לידי ביטוי במסמך הנוכחי.

המסמך יוצג בכנס דמוקרטיה על שם ירון אזרחי ויעמוד לדיון בקרב קובעי מדיניות. המלצות הדיונים בכנס יהיו חלק מהמאמצים ליישום של מטרות מסמך זה. בחודשים נובמבר-דצמבר 2020 ייפגשו קבוצות עבודה מצומצמות על בסיס מגזרי להגיב למסמך זה מנקודת המבט הפנימית של כל אחד ממגזרי החינוך. תגובות אלו יצורפו למסמך זה ויחד יציעו מהלך סדור לפעולה ודיון הן ברמת המערכת הכללית והן ברמת מערכות החינוך הנפרדות.

ריכוז קבוצת העבודה ועריכה:

מיטל ברון, עוזרת מחקר, התוכנית למדיניות חינוך לדמוקרטיה, המכון הישראלי לדמוקרטיה

חברי קבוצת העבודה (השמות על פי סדר הא"ב):

- **איסלאם אבו־סעד**, דוקטורנטית, המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
- **ד"ר תמי אייזנמן־חלמיש**, מנהלת, היוזמה – מרכז לידע ולמחקר בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
- **ראן בשאראת**, מנהלת־שותפה, עמותת "סדאקה רעות"
- **רוחמה גבל רודמן**, מנהלת, עמותת "יסודות" ליהדות ודמוקרטיה
- **מיכל גלר**, מנכ"לית "בשביל ההמראה" חברה לייעוץ, ליווי והנחיה של תהליכים ארגוניים, חינוכיים ואישיים
- **נמרוד דותן**, מנכ"ל "חינוך לפסגות"
- **ד"ר מרים דרמוני שרביט**, ראש צוות אזרחות, חינוך אזרחי וחיים משותפים וחינוך חברתי, מט"ח
- **ד"ר נירית טופול**, רכזת הוועדה לערכים, היוזמה – מרכז לידע ולמחקר בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
- **ד"ר אדר כהן**, מנהל המחלקה להוראה באוניברסיטה העברית בירושלים, מפמ"ר אזרחות לשעבר
- **עו"ד יעל כפרי**, מומחית במשפט וחינוך, דוקטורנטית בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב
- **ד"ר ניר מיכאלי**, רקטור מכללת אורנים, לשעבר יו"ר המזכירות הפדגוגית
- **לני מילוא**, יו"ר פורום דב לאוטמן
- **עו"ד יעל נאמן**, מנכ"לית קרן לאוטמן
- **ד"ר דודי פויכטונגר**, ראש החוג לאזרחות, מכללת הרצוג
- **פרופ' מרדכי קרמניצר**, עמית בכיר, המכון הישראלי לדמוקרטיה
- **עו"ד אביטל רוזנברגר**, מנהלת תקווה ישראלית בחינוך

קראו והשתתפו בדיון במסגרת שולחן עגול:

- **אתי אדרי**, רפרנטית מחוז תל אביב, המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים, משרד החינוך
- **חולוד אדריס**, מנהלת-שותפה, עמותת "סיכוי"
- **דורון אהרוני**, רפרנט מחוז חיפה במטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים, משרד החינוך
- **ד"ר שרף חסאן**, יו"ר ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי ועמית במכון מנדל
- **עידית לטמן בכר**, מדריכה ארצית במרכזים הדמוקרטיים, המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים, משרד החינוך
- **דנה פרידמן**, ראש המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים, משרד החינוך

מבוא

מסמך זה מציג מסגרת מעודכנת לעקרונות החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך. השימוש בשני המושגים הללו יחד מבקש להכיר ברכיב של חינוך לדמוקרטיה כחלק מחינוך אזרחי שמתייחס למעגלי הזהות השונים של היחיד.

מטרתו של המסמך היא להציע מסגרת יישומית לקידומו של חינוך בר קיימא המשלב מושגים, מיומנויות וערכים דמוקרטיים ומשמש תשתית לקידומו של חינוך אזרחי על כל רכיביו, לאורך כל שנות הלימוד, כחלק בלתי נפרד מסדר היום החינוכי של כל תלמיד/ה, מורה ומחנכת/ת בישראל.

בתשתית זו נכללים מגוון ההיבטים של סדר היום החינוכי: מהלכי מדיניות, מהלכי הכשרה ופיתוח מקצועי של עובדי הוראה ומהלכים שיתופיים עם קהילת הלומדים, ההורים והסביבה שבה הם חיים, ומתוך התייחסות לשיח הציבורי העוסק בתחומים אלו ומשפיע בתורו על המתרחש במערכת החינוך. הנחת המוצא היא שמהלך כזה יכול להשפיע על פני החברה העתידית ועל התנהלותה כחברה דמוקרטית שבה מתקיים מגוון של זהויות ותפיסות עולם תרבותיות, דתיות וחברתיות. שמירה קפדנית על כללי הדמוקרטיה לטובת כלל האזרחים חייבת להיות נר לרגליהם של נבחרי הציבור ושל כל אזרח ואזרחית, על אף המחלוקות העמוקות והלגיטימיות הקיימות בחברה. מתוך כך, חשוב שתלמידים ותלמידות יבינו כי מתינות ופשרות הם חלק בלתי נפרד מהתהליכים הפוליטיים, ובד בבד יתנסו לאורך כל שנות הלימודים במיומנויות אזרחיות של יוזמה, התארגנות ופעולה לשינוי ולהשפעה על סביבתם.

הצורך במסמך זה עולה לאור העובדה שהחינוך לדמוקרטיה כחלק מהחינוך האזרחי במדינת ישראל אינו מוטמע במערכת באופן עמוק ומחייב. מציאות זו אינה חדשה אך היא מתחדדת לנוכח המשבר הפוליטי והחברתי של 2019-2020, ועל כן נדרש שינוי יסודי ועמוק בכל הקשור למקומו של החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך הן ברמת המשאבים והתכנון והן ברמת התוכן וההטמעה. מעבר לשינוי הנדרש בסדר העדיפויות, יש להתמודד גם עם פערי ידע על דמוקרטיה ועם פערי יישום שבאים לידי ביטוי בנכונות של כלל האזרחים להגן ולשמור על הדמוקרטיה בהתנהלותם החברתית והאזרחית.

למסמך זה שלוש נקודות מוצא. האחת היא התובנות וההמלצות של ועדות שעסקו לאורך השנים בהטמעה של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך; השנייה היא ההכרה שחינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה צריכים לבוא לידי ביטוי בכלל רכיבי המעשה החינוכי כחלק מהותי בהתפתחותם של אזרחי ישראל הצעירים ולא רק ככותרת ריקה מתוכן; השלישית היא ההבנה שמעבר לדיון החשוב בעקרונות החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה, האתגר המורכב יותר עוסק בשאלת החסמים המונעים לאורך השנים את היישום וההטמעה של התובנות וההמלצות שהועלו לאורך השנים.

חלקו הראשון של המסמך ינסה לחדד את האתגר על ידי הצגת הרקע הרלוונטי וההקשרים החברתיים והפוליטיים שבו הוא נידון, הן ההיסטוריים והן העכשוויים; חלקו השני יציג את העקרונות הפדגוגיים ואת ההמלצות ממגוון דוחות שפורסמו לאורך השנים; וחלקו השלישי יתאר את החסמים המרכזיים בהטמעת חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה ואת ההמלצות להתמודדות עימם. המלצות אלה נכתבו לאור מאפייני התקופה הנוכחית, בישראל ובמקומות אחרים בעולם: שחיקה בערכים דמוקרטיים והומניסטיים ומגמות פופוליסטיות ואי־אמון במוסדות השלטון ובמעשה הפוליטי, וכל זאת בצילה של מגפת הקורונה.

חלק א רקע

אחת הזירות המרכזיות שבהן אזרחי המדינה לומדים להיות אזרחים בחברה דמוקרטית היא מערכת החינוך הציבורית. זהו המקום שבו, לצד הבית, הקהילה ואמצעי התקשורת למיניהם, מוטמעים ערכים, מושגים ובסיסי ידע, מיומנויות ודרכי פעולה לגיטימיות שיכולים לאפשר לאזרחי העתיד לפעול כאזרחים מודעים וחושבים במדינה דמוקרטית. ישנה אפוא חשיבות רבה בהטמעתו של חינוך אזרחי מקיף שרכיביו הם ערכים דמוקרטיים והומניסטיים, אוריינות אזרחית, חינוך לתרבות פוליטית סובלנית וחיים משותפים, במיוחד לנוכח המבנה המפוצל של מערכת החינוך הישראלית. לצורך כך חשוב ליצור איזון בין רכיבים פרטיקולריים לבין רכיבים אוניברסליים לשם בנייה של מנחה משותף אזרחי כלל-ישראלי, שהזהויות הפרטיקולריות או הקבוצתיות מצטרפות אליו ואינן סותרות אותו. חינוך אזרחי מבוסס על ההכרה במעגלי השייכות השונים של הפרט ומבקש לסייע בטיפוח הזהויות הפרטיקולריות (הלאומית, הדתית, התרבותית, המגדרית וכדומה) של היחיד וכן באיזון בין זהויותיהן הפרטיקולריות, אך מרובות הפנים, של המדינה והחברה לבין זהות אוניברסלית המושתתת על הומניזם, על מחויבות לקידום זכויות האדם והאזרח ולהגנה על מיעוטים קבועים, פלורליזם וסובלנות כלפי זהויות שונות. אומנם יכולה להיות חפיפה בין הרכיבים, המעלה את השאלה מה נחשב לפרטיקולרי ומה נחשב לאוניברסלי; עם זאת, מסמך זה אינו עוסק בשאלה זו אלא מבקש לחדד את החשיבות שבהתייחסות למעגלי זהות שונים של יחידים וקבוצות, ידע על קבוצות אחרות, הכרה בחשיבות הגיוון ומיומנויות לחיים במרחב המשותף במסגרת מדינה דמוקרטית, מתוך מאמץ לאתר ולהפנים מכנים משותפים אזרחיים, הומניסטיים וכלל-חברתיים. כל אלה חוסים תחת הכותרת "חינוך אזרחי", ולכן שילובו בכל הגילים ושזירתו בתוכניות הלימודים ובפעילויות השונות הם הכרחיים.

תובנות אלו נידונו לאורך השנים בישראל בוועדות ציבוריות וממלכתיות ובקבוצות עבודה ויוזמות שונות במשרד החינוך ובחברה האזרחית. ואולם למרות פעילות ענפה בהקשר זה (בכתיבה, במחקר, ביזמות, בפיתוח מודלים פדגוגיים ועוד) מקומם של החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת הישראלית כתחומי דעת נשאר שולי באופן עקבי ונדחק לפעילויות מזדמנות הנתונות לבחירת בתי הספר ואנשי החינוך. נוסף על כך, פעילויות חברתיות וחינוכיות הקשורות לערכים דמוקרטיים מתקיימות לא פעם ללא ההקשר של השפה ושל המושגים של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה. מציאות זו מתחדדת לנוכח נתונים מצטברים על הפערים הן במדיניות והן בהקצאת המשאבים ליישומה, ועל היעדר האיזון בין היבטיו הפרטיקולריים של החינוך האזרחי לבין היבטיו האוניברסליים, ובעיקר חינוך לדמוקרטיה – ניכר שלרכיבים הפרטיקולריים ניתן מקום רב יותר במערכת החינוך בישראל.

התקופה הנוכחית חשפה ואף הבליטה את מחירה של שוליות זו לאורך השנים. משבר הקורונה ולצידו המשבר הפוליטי חשפו את העובדה שהציבור הישראלי בוגר מערכת החינוך מתקשה להבין ולהפנים את המורכבות שבדמוקרטיה, בין היתר מכיוון שאינו מכיר מושגי בסיס הקשורים לשלטון החוק במדינה דמוקרטית ומחזיק ברובו בתיסה צרה ושטוחה של דמוקרטיה, שלפיה משמעות הדמוקרטיה מתמצה בעקרון הכרעת הרוב. אכן, עקרון הכרעת הרוב הוא רכיב עיקרי בדמוקרטיה, אך הוא אינו עומד בפני עצמו ומצטרף להבנה עמוקה של כללי המשחק הדמוקרטיים המאפשרים לכלל האזרחים לחיות במרחב המשותף מתוך מיצוי מרבי של זכויותיהם. מגמות פופוליסטיות המאפיינות את שנות האלפיים בעולם ובישראל מחלחלות אל השיח הציבורי (רון, שני וקרמניצר, 2020) ומחדדות את הצורך הדחוף בקידום סובלנות ושיח מכבד בין יחידים ובין קבוצות ובהכרח שבצמצום נקודות העיוורון של כל אחת מהקבוצות בחברה הישראלית כלפי עצמה וביחסה כלפי אחרים.

המשבר הפוליטי והחברתי לנוכח שלוש מערכות הבחירות הרצופות ובצל מגפת הקורונה מבליט שאלות הקשורות ביחסי השלטון והאזרחים: למשל, האם ביטויים המוניים של מחאה הם מימוש זכות לגיטימית מובהקת או שהם פוגעים בהכרעת הבוחר ובשלטון הרוב? מהם הגבולות של תקנות חירום שניתן להטיל? מי אמור לקבל את ההחלטות? מי אמור לבקר אותן? ועד כמה ניתן לפגוע בזכויות אזרחיות כדי לפעול בעת חירום? מדובר בשאלות מורכבות המזמנות דיון שמבליט את חשיבות התשתית החינוכית האזרחית של אזרחי העתיד. חינוך מעמיק לחשיבה ביקורתית הכרחי לעצם העלאת השאלות הללו.

קיץ 2020 מדגים שתי תגובות שונות למשבר הבריאותי, הכלכלי והפוליטי בישראל: הימנעות ומיאוס מכל פעולה פוליטית אזרחית; ולעומת זאת, התארגנויות אזרחיות מגוונות למחאה ולפעולה אזרחית (ראו Hirschman, 1970). חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה יכול וצריך לקדם את יכולתם של האזרחים להבין את המציאות החברתית והפוליטית, לשאול עליה שאלות ולהתארגן בתוכה לצורך רווחתם. יתרה מזו, החברה הישראלית למודת המלחמות מורגלת בשיח של חירום ומתגייסת בעת הצורך להתמודדות עם משברים, וגם המשבר הנוכחי, שאינו ביטחוני, מלווה בשפה המוכרת לנו מזירות המלחמה והביטחון. אבל דווקא בשל כך החשיבות של היכולת להבין ולמפות את המציאות מתחדדת, והיא חייבת להיעשות על ידי אזרחים שיש להם תודעה דמוקרטית מפותחת שנרכשה בשנים של חינוך ושל שיח בנושא (הופמן, 2020). חשיבות זו מתחדדת בתקופות משבר וחירום שבהן עולה לעיתים הצורך לפגוע בזכויות אדם ואזרח מעבר למה שמוצדק בימי שגרה. היכולת להבחין בין פגיעה מידתית ומוצדקת לפגיעה לא מוצדקת ולא מידתית, מחייבת ידע, מודעות והבנה בקרב ציבור האזרחים.¹

1. חינוך לדמוקרטיה ומשברים פוליטיים

חיזוק החינוך לדמוקרטיה אינו צורך ייחודי רק לעת הזאת, המתאפיינת במחלוקת קשה בין תפיסות בחברה על מבנה המשטר הדמוקרטי ויחסי הכוחות בין רשויות השלטון ועל זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. ההיסטוריה הפוליטית בישראל יכולה ללמד אותנו לקח דומה. כך, בשנות השמונים של המאה העשרים חוותה החברה הישראלית התמודדות עם משבר כלכלי, חברתי ופוליטי שהגיע לשיאו (אך לא הסתיים) ב־1995 ברציחתו של ראש הממשלה יצחק רבין. המבט ההיסטורי מלמד כי מערכת החינוך משמשת סוכן מרכזי בניסיון להתמודד עם הצרכים העולים לנוכח משברים חברתיים שמציפים שאלות הקשורות לזהותה היהודית והדמוקרטית של המדינה. כך למשל, ב־1985, בעקבות כניסתו של הרב מאיר כהנא לכנסת והתבטאויותיו האנטי־דמוקרטיות והגזעניות, שר החינוך יצחק נבון העלה את נושא החינוך לדמוקרטיה ולדו־קיום על סדר היום החינוכי; אירועי משבר כמו רצח יצחק רבין, ההתנתקות, המחאה החברתית של קיץ 2011 ואף ההעמדה לדין של נשיא מכהן (2011) וראש ממשלה (2015) העלו את שאלת ההתמודדות של מערכת החינוך עם התיווך והעיבוד הנדרשים בהקשר של אירועים אלה. לרוב, התמודדות זו מתמצה בהצעות למערכי שיעור בימי לוח

¹ מייד בסיום כתיבת מסמך זה התחדד הדיון על זכויות האדם והאזרח בחברה דמוקרטית במצב חירום לנוכח הטלת הסגר המלא השני, הגבלת ההפגנות והחלת מגבלות המרחק עליהן. הבנה עמוקה של מגמות פופוליסטיות חשובה בהקשר זה, והיא חלק מהמארג הנדרש להטמעת חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה. ראו יוסף, 2020; רון, שני וקרמניצר, 2020.

ובשיעורי חינוך.² ואולם בהיעדר תשתית רחבה בימי שגרה המקדמת שפה אזרחית ותרבות פוליטית פלורליסטית, התמודדות זו אינה נותנת מענה יסודי ולאורך זמן.³

המתח בין רכיבי הזהות של מדינת ישראל התחדד גם על רקע חקיקת חוק הלאום ב־2018, וכאמור הגיע לשיאו על רקע מערכות הבחירות התכופות, הוויכוח הפוליטי על תפקיד רשויות השלטון ומשבר הקורונה, המשבר הכלכלי ומחאות קיץ 2020. אחד המאפיינים הבולטים המלווים תהליכים חברתיים אלו הוא הוויכוח על הזירה החינוכית: מה לומדים, איך לומדים, מי מלמד, ומהם הערכים הרצויים. ויכוח זה אינו מתקיים רק בין כותלי משרד החינוך, אלא שותפים לו גם מכוני מחקר, ארגוני חברה אזרחית ואנשי אקדמיה. ההחרפה של פעולות נרחבות לצמצום חופש הביטוי במערכת החינוך וזיהוי הדיון בזכויות אדם ואזרח כפוליטי ושנוי במחלוקת מאז ראשית שנות האלפיים הגבירו את הצורך הנוכחי בחשיבה מחודשת ומותאמת על חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך הישראלית במאה ה־21.

2. מצב המחקר

נושא החינוך לדמוקרטיה כתחום דעת פדגוגי בהקשר של תהליכי חינוך אזרחי מעסיק קובעי מדיניות וחוקרים במדינות רבות.⁴ המחקר המגוון בנושא עוסק בפדגוגיות ובפרקטיקות להנחלת הנושא (שפיגל כהן, 2015; דרמוני שרביט, 2016; מכון מופ"ת, 2017; Cohen, 2019; Youniss, 2011; Kahne and Westheimer, 2003); בשאלות של מדיניות והטמעתה; ובשנים האחרונות – בפער ההולך וגדל בין הערכים העומדים בבסיס תוכניות לחינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה לבין התרבות הפוליטית והחברתית החותרת תחת ערכים אלו (Banks, 2017; Fay and Levinson, 2017; Westheimer, 2019). בישראל הנושא נחקר בעיקר בהקשר של לימודי האזרחות (טסלר, 2004; כהן, 2015) ובהקשר של פרקטיקות פדגוגיות של חינוך לדמוקרטיה וחיים משותפים (כהן והרמן, 2015; קרמניצר ופוקס, 2015; שפיגל כהן, 2015; חסן, 2016). מחקר מועט בלבד עסק בתהליכי עיצוב המדיניות, שלא בהקשר למקצוע האזרחות. בעקבות זאת, נוצר מצב שבו לצד ידע שדה רב בנוגע לחינוך לדמוקרטיה, הסכמה בנוגע לחשיבות הנושא והצורך בהטמעתו והצפתו בדוחות מדיניות רבים לאורך השנים, העיסוק בנושא החינוך לדמוקרטיה נשאר שולי וכמעט חסר השפעה על החברה בישראל, אף שמקצת ההמלצות אושרו לאורך השנים ויושמו באופן חלקי.

3. מדיניות חינוך לדמוקרטיה בישראל: מהלכי מדיניות מרכזיים

אחד הגורמים המשפיעים ביותר על מדיניות החינוך לדמוקרטיה בישראל הוא הפיצול של מערכת החינוך לזרמים ותת־זרמים. פיצול זה יוצר מערכות חינוך שונות מגיל הגן ועד לכיתה י"ב המחנכות לאורם של ערכים שונים ולתפיסה אזרחית שונה, אף שעל פי חוק כל זרמי החינוך הם באחריותה של מערכת החינוך הישראלית

² ראו למשל חוזר מנכ"ל, משרד החינוך, "ערכת למידה לקראת יום גוש קטיף – כ"ב בשבט", תשע"ב/6, פברואר 2012.

³ ראו גם ויניצקי־סרוסי, 2005; שגיא ושטרן, 2011.

⁴ ראו למשל סקירה מקיפה שנכתבה בארצות הברית בנושא זה ["From Civic Education to a Civic Learning Ecosystem: A Landscape Analysis and Case for Collaboration," 2019](#)

ובמימון חלקי ומלא של משרד החינוך.⁵ מערכות החינוך השונות גם נבדלות במעמדן ובמידת האוטונומיה הניתנת להן, מצד אחד, ובמידת הפיקוח המופעלת עליהן, מן הצד השני. מלבד העובדה שהתשתית האזרחית המשותפת אינה מוסכמת על כולם וההתייחסות אליה קשורה גם למיקום הארגוני בתוך מערכת החינוך, מבנה זה למעשה מונע היכרות בין הקבוצות ומעצים את הניכור והחשדנות כלפי האחר והשונה. לאורך השנים נעשו פעולות שונות בניסיון להתמודד עם מציאות זו ובעיקר לקדם מהלכי מדיניות ישירים ועקיפים של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.

פעילות משרד החינוך ב־1984 היא דוגמה מעניינת לניסיון לקדם מדיניות חינוך לדמוקרטיה באופן ישיר ומחייב: על רקע ההבנה שיש צורך דחוף בשינוי עומק בכל הקשור לחינוך לדמוקרטיה, יצחק נבון, שר החינוך הנכנס, קבע את החינוך לדמוקרטיה כיעד מרכזי במערכת החינוך. כך למשל הציג זאת נבון בכנסת בתשובה לשאלתה של חבר הכנסת אהרון הראל:

ההתמודדות החינוכית היא מבחן מוסרי לעמנו, שידע רדיפות, גירושים שנאה ואפליה וחתר להומניזם ולשלום, לחרות ולשוויון. התופעה של הקצנה אינה רק נחלת מערכת החינוך אלא הלכי רוח כגון אלו קיימים לצערנו הרב, בחברה בכללותה ואילו מערכת החינוך נחלצת לפעול כנגד הלכי רוח אלה החודרים אליה מבחוץ.⁶

דברים אלו לא נשאו ברמת ההצהרות, והם תורגמו לפעולה של שר החינוך לעיצוב המדיניות החינוכית ברוח זו, למשל בחוזר מנכ"ל "הוראות קבע" שהגדיר את החינוך לדמוקרטיה כמהלך רב־גילאי הכרחי ומחייב.⁷ החוזר הגדיר במטרותיו את הצורך "ליצור אדם אוטונומי, בעל עשייה חברתית, המכבד את כללי הדמוקרטיה, המכיר בפלורליזם ונוהג בסובלנות ומכיר בחובתו של הפרט לקיים את חוקיה של החברה וכלליה". בשנות התשעים בוטל החוזר ולא הוגדר חוזר אחר במקומו (הופמן וברון, 2020). כך, למרות המחויבות הברורה לקידומו של החינוך לדמוקרטיה לא נוצרה התשתית שתאפשר את המשכיותו של המהלך לאורך השנים.

מאז שנות התשעים של המאה העשרים התכנסו ועדות שונות לדיון בקידומו של חינוך אזרחי במערכת החינוך הישראלית, בדגש על חינוך לדמוקרטיה. המהלך המשמעותי ביותר היה הוועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר שמונתה ב־1993 על ידי שר החינוך דאז פרופ' אמנון רובינשטיין. הדוח הסופי של הוועדה פורסם ואושר בשנת 1996. עד היום דוח זה משמש במערכת החינוך בסיס לקידום הנושא. עם זאת, דוח של מרכז המחקר והמידע של הכנסת משנת 2007 (וורגן, 2007) ודוח מבקר המדינה (מבקר המדינה, 2016א) מאשרים את מה שוועדות שונות במשרד החינוך ובחברה האזרחית מתריעות עליו. למרות אישורו של דוח קרמניצר, רוב ההמלצות המרכזיות שלו לא יושמו עד היום באופן מלא בכלל המערכת. הטענה היסודית של הדוח הייתה שחינוך לדמוקרטיה חייב להיות חלק ממכלול שלם שצריך להתחיל בהנחלתו כבר בגיל הגן ולא רק בשיעורי האזרחות בתיכון. המלצה מרכזית זו כאמור לא יושמה, והמלצות ברוח זו חזרו על עצמן בדוחות נוספים בולטים לאורך

⁵ מסמך זה מתמקד במערכת החינוך הממלכתית על כל רכיביה: חינוך ממלכתי רגיל (יהודי וערבי), חינוך ממלכתי־דתי וחינוך ממלכתי־חרדי. החינוך הממלכתי־חרדי אינו כולל את כלל התלמידים החרדים הלומדים במוסדות שאינם חלק אינטגרלי מן המערכת החרדית. ראו קציר ולטס פרי־חזן, 2018.

⁶ ארכיון המדינה, גל 15450/4, עמ' 158–159.

⁷ חוזר מנכ"ל, משרד החינוך והתרבות, חוזר מיוחד ה', "החינוך לדמוקרטיה", 1985.

השנים: דוחות של גורמים ממשלתיים כמו דוח עיסאווי-סלומון (2009) ודוח מבקר המדינה (2016א); ודוחות של גופי מחקר ועמותות בחברה האזרחית כמו ברק ועופרים (2009), ברק (2015), שפיגל כהן (2015), ביאליק והופמן (2016) והלפרין (2016). דוח קרמניצר הוגש במקביל לדוח שנהר, שעסק בלימודי היהדות במערכת החינוך. שני הדוחות ביקשו להתמודד עם שני הבסיסים בהגדרת המדינה – יהודית ודמוקרטית – ולמצוא בשלב היישום את הזיקות המתבקשות ביניהם בהקשר זה. כאמור, מהלך יישומי זה לא הבשיל בסופו של דבר.

בשנות האלפיים קודמו מהלכי מדיניות נוספים שלא הוגדרו מהלכים לקידום חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה אך עסקו בערכים דמוקרטיים והומניסטיים. למשל, התוכנית "התפיסה המערכתית לחינוך ערכי"⁸, שנכתבה והופצה בתקופת כהונתו של גדעון סער כשר החינוך. מטרת התוכנית הייתה לפתח אצל התלמידים זהות לאור ערכי המורשת היהודית, הציונית, הישראלית וההומניסטית. המילה "דמוקרטיה" לא מופיעה בכותרת התוכנית, אף שערכים הומניסטיים בוודאי עומדים במרכז של הדמוקרטיה. דוח ההערכה של ראמ"ה על התוכנית ציין את שביעות הרצון של בתי הספר ממנה, אך התייחס לכך "שאחוזים בודדים בחרו ערכים אוניברסליים כמו צדק ודמוקרטיה" כמוקד העיסוק של התוכנית הבית ספרית.⁹ המהלך המערכתי שיזם שר החינוך שי פירון בשנת 2014 "האחר הוא אני" ביקש לקדם היכרות בין קבוצות ולעודד קבלה של השונה והאחר. ביקורת רבה נמתחה על יישומו של מהלך זה בדוח מבקר המדינה ב־2016. עיקר הביקורת הייתה שהמהלך לא לווה בתשתית מתאימה ליישום (תקציב למשל) ושכפועל יישומו נשאר מצומצם יחסית, ובעיקר לא באמת עסק "באחר שאינו אני" אלא התמקד באחרות של תלמידים עם מוגבלות ועם צרכים מיוחדים. התיקון ה־11 לחוק החינוך המיוחד שהתקבל בכנסת ב־2018 העצים מגמה זו,¹⁰ לאור הפניית משאבים רבים לקידום נושא ההכלה במערכת החינוך. גם הניסיון במסגרת "התכנית הלאומית ללמידה משמעותית" להגדיר מחדש את גבולות חופש הביטוי של מורים ולאפשר להם להביע עמדות ולנהל שיח על נושאים שנויים במחלוקת או לעסוק בנושאים פוליטיים בכיתה לא הצליח להעניק את הביטחון הדרוש למורים ולא היה מהלך שקידם דווקא אוריינות אזרחית ופוליטית בקרב התלמידים.¹¹ אחת הבעיות היא שמצד אחד מורים רבים אינם מכירים את החוזר ומצד שני חוששים מהשיח הציבורי, במיוחד במערכת החינוך הערבית, שבה שאלת גבולות השיח מורכבת עוד יותר (ראו גם אבו־עסבה ואבישי, 2009). אומנם המטה לחינוך אזרחי ולחיים משותפים הפועל במסגרת המזכירות הפדגוגית מפתח ומקדם תוכניות והשתלמויות רבות בנושאים הקשורים לחינוך אזרחי על כל רכיביו, אך עדיין מדובר בפעילויות לבחירה. גם בתוכנית החומש שכתבתה החלה ב־2020 יש התייחסות מסוימת לחינוך האזרחי והצורך בו. תוכנית הפעולה הנדרשת המנוסחת בה מתעכבת בשל משבר הקורונה, אך מדובר בבסיס ראשוני שיכול להתרחב בהמשך. שוליות החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה קיבלה משנה תוקף גם בדוח מחקר של היוזמה למחקר יישומי בחינוך שנכתב במסגרת עבודת ועדה שעסקה בהתאמת תוכניות הלימודים למאה ה־21 (זוהר ובושריאן, 2020: 87–91).

⁸ "התפיסה המערכתית לחינוך ערכי", משרד החינוך, מינהל חברה ונוער.

⁹ "הערכת התוכנית לקידום התפיסה המערכתית לחינוך ערכי בשנה"ל תשע"ה", משרד החינוך, ראמ"ה, עמ' 6.

¹⁰ יישומו של **תיקון מס' 11 לחוק החינוך המיוחד** מתקיים כחלק ממהלך מערכתי המקדם הכלה של תלמידים עם מגוון צרכים במוסדות החינוך. "מטרת מהלך ההכלה וההשתלבות המיושם במערכת החינוך היא מתן מענה מותאם לצורכי התלמידים במסגרות החינוך הרגילות ובאחריותן, תוך יישום עקרונות פסיכו־פדגוגיים מותאמים, באופן שיאפשר להם להיות חלק בלתי נפרד מהחברה, ללמוד למידה משמעותית, להתקדם ולהתעצם כשאר בני גילם". משרד החינוך, המינהל הפדגוגי, אגף א', חינוך מיוחד.

¹¹ **חוזר מנכ"ל, משרד החינוך, הוראת קבע מס' 0012**, דצמבר 2016, "התכנית הלאומית ללמידה משמעותית: השיח החינוכי על נושאים שנויים במחלוקת".

4. מטרות החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך¹²

הדיון במטרות החינוך לדמוקרטיה לרוב עוסק בתפיסה המנוסחת במסמכי המדיניות הפורמליים (חקיקה, חוזרי מנכ"ל וכדומה). חשיבותם של אלה אינה מוטלת בספק, אבל לרוב הם אינם מלווים בשיח המדגיש את הזהות ואת השייכות של אזרחים למדינתם גם במובן האזרחי ולא רק במובן הלאומי או הדתי. במובן זה, ניתן לומר שתפיסת הדמוקרטיה בישראל מדגישה את הצד הפורמלי שלה יותר מזה הערכי והמהותי, והיבט זה מופנם ומיושם פחות. במילים אחרות, היא אינה מעוררת רגשות עזים וחסר לה אתוס דמוקרטי מלכד ומגבש המבוסס על האזרחות הישראלית במובנה הכללי ולא האתני או הדתי. לפיכך אחת ממטרות מסמך זה היא ליצור תשתית שמקדמת גם את ההיבט הזה – כיצד מקדמים תחושת שייכות למסגרת האזרחית ולחשיבותה לכולם, על מגוון הערכים והתפיסות הקיימות בחברה הישראלית (פרשקר, 2017). כיוון זה מחייב העמקה ביחסים החברתיים בין קבוצות ובתוך קבוצות בדגש על אמפתיה, סובלנות לאחר וקידום הכשירויות הרבות-תרבותיות של התלמידים.¹³

מהלך זה צריך להתייחס להיבטים החקיקתיים והמשפטיים המופיעים במסמכי היסוד של מדינת ישראל אך לא רק. זו נקודת ההתחלה – עיגון המחויבות לערכים דמוקרטיים במסמכים המכוננים, מגילת העצמאות וחוק החינוך הממלכתי. אך המשך הפעולה ראוי שיבסס מחויבות זו גם בהיבטים רגשיים, זהותיים ותרבותיים הנשענים על ערכים הומניסטיים, המעוגנים גם במקורות דתיים (יהודים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים) וגם במקורות פילוסופיים אוניברסליים.

כיוון חשיבה אפשרי לעיגון מסוג זה הוא ההבנה שלצד מגילת העצמאות וחוקי היסוד, ישראל היא גם חלק מקבוצת המדינות הדמוקרטיות בעולם ושותפה למוסדות הבינלאומיים האמונים על העקרונות הדמוקרטיים. קישור זה מאפשר לעסוק בערכים דמוקרטיים גם דרך נושאים כלל-אנושיים הקשורים ישירות למודעות ולפעולה אזרחית, כמו למשל בכל הקשור לאיכות הסביבה ולהתחממות הגלובלית המטרידה צעירים בארץ וברחבי העולם. מגמות העתיד הגלובליות על רקע מגפת הקורונה (היבטים של פרטיות, של טכנולוגיה, של בריאות ושל רווחה) מחייבות חשיבה על ההשפעה האפשרית שלהן על המחויבות למשטר הדמוקרטי ולערכים דמוקרטיים ועל היכולת לשמר אותם לאורך זמן.

חינוך לערכים דמוקרטיים מוגדר בסעיף 2 של חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953, הסעיף העוסק במטרות החינוך הממלכתי. במובן זה סעיפי החוק הרלוונטיים שמים דגש על ההיבטים האוניברסליים של הנחלת החינוך האזרחי לכלל התלמידים, בכלל זה התייחסות לאוריינות אזרחית, ומימושם יכול לשמש תשתית נדרשת ליצירת חיים משותפים של מגוון קבוצות במדינת ישראל כמדינה דמוקרטית.

החוק קובע בסעיף 2 כי מטרות החינוך הממלכתי הן בין השאר:

¹² דיונים שונים על דמות הבוגר הרצוי של מערכת החינוך התקיימו לאורך השנים. במשרד החינוך, באגף בכיר לתכנון ואסטרטגיה מתקיים מהלך שכוותרתו 2030 ועוסק בין השאר גם בדמות הבוגר או הבוגרת הרצויים למערכת החינוך. לצד זאת, ניתן למצוא מסמכים פורמליים פחות, כמו למשל איגרת מנכ"ל משרד החינוך לשעבר, שמואל אבואב, מנובמבר 2017, שכוותרתה "דמות הבוגר הרצוי".

¹³ לדוגמה, מרכז אקורד, "לחיות יחד" ומכון שחרית, העוסקים בקידום תחומים אלו בחברה בישראל.

- לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו;
- להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה כמדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, ולכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות בין בני אדם ובין קהילות ועמים;
- לחזק את כוח השיפוט והביקורת, לטפח סקרנות אינטלקטואלית, מחשבה עצמאית ויוזמה, ולפתח מודעות וערנות לתמורות ולחידושים;
- להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל.

סעיפים אלו מתייחסים למטרות החינוך הממלכתי בכללותו, והם מבטאים הכרה בחשיבותם של ערכים אלה בכלל המערכת. אחד הפערים המרכזיים, שידובר בו גם בהמשך, מתקשר לעובדה שהצהרה חקיקתית ברורה זו אינה מתורגמת למדיניות ברורה ובת קיימא בתחום. נוסף על כך, גופים שונים במשרד החינוך פועלים לקידום ערכים אלה למטרות שונות, ללא חיבור תכנוני ברור ביניהם. פעילויות רבות שניתן לשייך אותן לקידום ערכים דמוקרטיים אינן מוגדרות בהכרח תחת הכותרת של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה. במקרה הטוב, זו רק בעיה סמנטית, במקרה הפחות טוב, היעדר ההקשר האזרחי-דמוקרטי מגביל את הפוטנציאל של פעילויות אלה לקדם חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה. כאמור, תשתית זו היא נקודת פתיחה חשובה לקידומה של מדיניות חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה נוסף למאמץ לעגן מחויבות זו בהקשרים נוספים שאינם רק משפטיים (שטרן ואחרים, 2014; קידר ובראלי, 2011).

חלק ב

המלצות ועקרונות פדגוגיים לקידום חינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך

חינוך לדמוקרטיה מניח את היסודות להכרה בזכויות אדם ולהבנה של מהות החוק בחברה דמוקרטית. כדי שעקרונות אלו לא יישארו בגדר הצהרה בלבד, יש לפעול באופן מערכתי ונרחב להטמעת ערכים אלו בתוכניות הלימודים – הן בתוכני הליבה והן בפעילויות החינוך החברתי-ערכי. פעילויות ותוכניות המבטאות עקרונות אלה מתקיימות במערכת החינוך באופן חלקי, או שאינן מוגדרות כחלק מתחום דעת העוסק בחינוך לדמוקרטיה.

על פי המלצתנו, החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה יתבססו על שלושה רכיבים משלימים: **ידע, מיומנויות וערכים**. רכיבים אלה קיימים במערכת החינוך הישראלית באופנים שונים אך אינם מאורגנים תחת מסגרת החינוך לדמוקרטיה (הנספח מפרט את הרכיבים האלה כבסיס למיפוי אפשרי של רכיבים קיימים במערכת החינוך וקישורם למסגרת העקרונות הרחבה של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה).

1. חינוך לדמוקרטיה כתוכנית רב-גלית של משרד החינוך

שומלץ ליצור רצף של לימודי דמוקרטיה וחינוך אזרחי לכל התלמידים, מכל המגזרים ומכל שכבות האוכלוסייה (דוח קרמניצר, 1996). כן שומלץ להכריז על חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה כעל מטרה חינוכית מרכזית וכתוכנית ליבה של משרד החינוך מגיל הגן ועד התיכון (ברק, 2015; שפיגל כהן, 2015), בכלל זה האפשרות להרחיב את היישום של תוכנית לימודי האזרחות בחטיבה העליונה של 5 יחידות לימוד לבתי ספר נוספים:¹⁴

- תוכנית הלימודים תיבנה כתהליך חינוכי הדרגתי המותאם לגיל המתחנכים ולשלבי ההתפתחות הקוגניטיביים, הרגשיים והחברתיים.
- העיסוק בנושא חינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך יאורגן באופן ספירלי, החל בגיל הגן ועד לחטיבה העליונה, והוא יתנהל תוך כדי עיסוק במעגלי שייכות מתרחבים – החל בעולמו של הילד, דרך המשפחה והקהילה וכלה במשמעות האנושית והחברתית והבינלאומית הכללית.
- קישור של מבנים קיימים במערכת (תוכניות חינוכיות, פרקטיקות וכו') לנושא של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.
- הגדרה של פיתוח אוריינות אזרחית ודמוקרטית כמיומנות נדרשת בסל מיומנויות בוגר/ת מערכת החינוך במאה ה-21 (זוהר ובושריאן, 2020).
- בניית מדד מתאים לניטור והערכה של עמדות גזעניות וחוסר סובלנות (ברוח דוחות המדען הראשי ומרכז אקורד), כדי לבסס מהלכים אסטרטגיים גם על בסיס נתונים.

¹⁴ במשרד החינוך כבר קיימת תוכנית לימודים של 5 יח"ל אזרחות הנלמדת בבתי ספר שבוחרים בכך. ניתן להרחיב את יישומה לבתי ספר נוספים.

2. חינוך לדמוקרטיה כנושא חוצה תוכניות ומקצועות לימוד

חיזוק החינוך לערכים דמוקרטיים והומניסטיים באמצעות שילוב של השיח האזרחי והדמוקרטי בכל מקצועות הלימוד ולא דווקא במקצוע האזרחות. מדובר במאמץ מערכתי שיוביל לעיסוק בסוגיות של ערכים דמוקרטיים בכלל המקצועות הנלמדים. החינוך לדמוקרטיה לא רק כתחום דעת אחד, אלא כנושא חוצה דיסציפלינות שנלמד ומעובד שוב ושוב במקצועות השונים (שפיגל כהן, 2015) ויוצר עוגנים לעיסוק בסוגיות רלוונטיות לאוריינות אזרחית בתוכניות הלימודים השונות (טסלר, 2005; אבנון, 2006; קרמניצר, 2013; כהן, 2015; 2016):

- יישום התוכנית הרב-גילאית כתוכנית חובה וכיעד אסטרטגי בתוך תוכנית העבודה השנתית – המתנ"ה¹⁵ – ופרישתה בראייה רב-שנתית לאורך שנות הלימודים בכל שכבות הגיל. פרישה כזאת תאפשר למנהל/ת בית הספר ולצוות המוסד החינוכי לבנות תוכנית בית ספרית ספירלית בעלת רציונל רב-שנתי אשר תואמת את רוח בית הספר, ההורים והקהילה שהוא נמצא בה.
- שילוב הנושאים (תכנים, מיומנויות ושיח על ערכים) בתוכני הלימוד של המקצועות השונים וכן בפעילויות חוץ-קוריקולריות של בית הספר.
- שילוב נושאים רלוונטיים ומובחנים בבחינות בגרות, בדרכי הערכה חלופיות ובמדדי אקלים במיצ"ב, כדי ששיח דמוקרטי ואזרחי יהיה נושא מדובר במסגרות החינוך.
- הלימוד ייעשה אגב עיגון התכנים בהקשרים של מקום וזמן ואגב הצגת מורכבות הסוגיות הנדונות.
- עיסוק ולימוד מעמיק של סוגיות פילוסופיות – להחזיר את מקצוע הפילוסופיה לליבת הלימודים.
- חיזוק המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים במשרד החינוך והפיכתו למרכז ידע וליווי ארצי המאגם את כל החומרים הקיימים במשרד החינוך ובחברה האזרחית. גוף זה ילווה ויסייע בגיבוש תוכנית העבודה וביצירת שיתופי פעולה בין גופים שונים העוסקים בתחום.

3. פדגוגיה ואקלים של חינוך לדמוקרטיה בבתי הספר

תוכנית העבודה הבית ספרית תשלב בין רכיבי החינוך האזרחי באופן המותאם לקהילה ולצרכים הייחודיים של בית הספר – רכיבי ידע, אוריינות אזרחית ודמוקרטיה וחינוך לחיים משותפים.

- שילוב היבטים של חינוך לדמוקרטיה ופיתוח אוריינות אזרחית גם בתוכנית החינוך לערכים (שפיגל כהן, 2015) והירתמות מלאה של בית הספר, בשיתוף הקהילה שהוא פועל בה, הן מבחינת התכנים והן מבחינת שיטות החינוך והאקלים הבית ספרי (מרושק-קלארמן, 2013; פאול בנימין, 2017).
- מינוי רכז/ת חינוך אזרחי בבית הספר או הגדרת אחריות על תחום זה במסגרת תפקיד הרכז/ת לחינוך חברתי-ערכי בבית הספר.
- אזרחות פעילה: שילוב בין למידה עיונית לבין חינוך ערכי ומעורבות אזרחית ומעשית בקהילה. הדגשת ההיבטים האזרחיים בבית הספר כארגון והדגשתם בהקשר הדמוקרטי – "לא רק ללמד על", "לעשות את" – עידוד דיאלוג פתוח, אקטיביזם חברתי, הטמעת פדגוגיה של דילמות, סובלנות והקשבה, שיח על קונפליקטים ועל נושאים שנויים במחלוקת, יצירת מעורבות רגשית להפנמת ערכים דמוקרטיים, מועצת תלמידים (ברק, 2015; שפיגל כהן, 2015; דרמוני שרביט, 2016; הלפרין, 2016; פאול-בנימין, 2017) וקישור

¹⁵ מתנ"ה – מארז תכנון, ניהול והיערכות. המתנ"ה מוגשת על ידי משרד החינוך למנהלים, לגננות ולצוותי החינוך כחשתית לתכנון העשייה החינוכית במוסדות החינוך ולמימוש יעדים בחינוך היסודי ובחטיבת הביניים.

פרקטיקות קיימות (כמו מועצת תלמידים, מעורבות חברתית וכדומה) להקשר הרחב של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.¹⁶

- גיוון – בית הספר יעשה מאמץ להביא לידי ביטוי מגוון רחב של דעות וקבוצות שהתלמידים לא חשופים אליהם הן באמצעות גיוון חדר המורים והדמויות המשפיעות והן בגיוון חומרי הלימוד.
- הדגשת הייחוסיות של תרבות ושל זהות כנכסים (שוורץ ופנחסי, בלא ציון תאריך) וכבסיסים למפגש בין שונים במסגרת הקשר ההכרחי שבין חינוך לדמוקרטיה לבין חינוך לחיים משותפים בחברה דמוקרטית; בניית מיומנויות שיח, מחשבה ויכוח המבוססים על עובדות והנמקה רציונליים כחלופה לשיח המתלהם והשטוח ברשתות החברתיות; מיומנויות למציאת פשרות – תפקידי גישור ותיווך בין עמדות נוגדות. ניתן להרחיב את מהלכי ה"דיבייט" הקיימים במערכת כמהלך שיסייע בקידום מיומנויות אלה.
- יצירת שגרות רלוונטיות לחינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה על פי לוח השנה – ימי שיא, שבוע דמוקרטיה וכיוצא באלה. יצירת מתווים שונים לתגובות בבית הספר ובגן לאירועים אקטואליים המתרחשים בזירה הפוליטית, החברתית והביטחונית, שאינם רק בתחום השיח הרגשי החברתי.
- ביסוס לימודי הדמוקרטיה על משנתם של מנהיגים והוגי דעות ממגוון הזרמים האידיאולוגיים והפוליטיים במטרה לנתק את הקישור הנעשה היום בין דמוקרטיה וזכויות אדם ובין "השמאל" והתמודדות עם הפיכתו של "הפוליטי" למוקצה.

4. הכשרת מורים בנושא חינוך לדמוקרטיה

חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה אינם יכולים להתקיים ללא הכשרה מתאימה ורחבה לאנשי ונשות החינוך העוסקים בנושא. יש להבחין בין שלב ההכשרה, המתקיים במכללות ובאוניברסיטאות, לבין תהליכי הפיתוח המקצועי של מורים בפועל.

- חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה כתחום דעת בהכשרות המורים:
 - הוספת תכנים של חינוך לדמוקרטיה והתמודדות עם גזענות כרכיב מחייב בתוכניות של מוסדות ההכשרה להוראה (ברק, 2015). שילוב כלים להתמודדות עם מציאות חברתית ודמוקרטית מורכבת בחדר הכיתה ובגן כתוכן ליבה מחייב ומובחן במסגרות שונות בלימודי תעודת ההוראה (ביאליק והופמן, 2016; הופמן, 2020). במתווה ההכשרה להוראה, מתווה ודמני-ענבר האמור להיכנס לתוקף לקראת שנת תשפ"ב, מופיעה המלצה ברוח זו בדגש על היכרות עם החברה הישראלית ועם המחלוקות השונות הקיימות בה.
 - היכרות ובקיאות של מורים לעתיד עם חוזרי המנכ"ל הרלוונטיים לנושא קידום החינוך האזרחי וחינוך לדמוקרטיה (הופמן וברון, 2020).
- חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה כרכיבי חובה בתהליכי הפיתוח המקצועי של מורים ללא קשר למקצוע הלימוד שלהם:
 - קיומו של דיון בסוגיות אזרחיות ופיתוח אקלים דמוקרטי במסגרת צוות המורים ולא רק בקרב התלמידים.

¹⁶ ב-2015 החלה לפעול "התוכנית למעורבות חברתית והתפתחות אישית" המחייבת את תלמידי החטיבה העליונה בשלוש שנים של פעילות חברתית אישית וקבוצתית המהווה תנאי מקדים לקבלת תעודת בגרות. דוח ההערכה של ראמ"ה (2018) הצביע על פערים ביישום התוכנית, ובעיקר על כך שהפעולה החברתית אינה מתקיימת בהכרח בהקשר לחינוך לדמוקרטיה כפי שהוא מוצג במסמך זה. אוריינות אזרחית ותודעה אקטיביסטית אינם באים לידי ביטוי מספק במסגרת התוכנית.

- תכלול נושאים הקשורים בחינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה באופן מכוון בבית הספר – בין מורים ובין מגוון בעלי תפקידים בחדר המורים לשם תכנון החינוך האזרחי בבית הספר כולו באופן מתפתח (כהן, 2013); והכשרה תוך בית ספרית בנושא חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה בקרב הצוות החינוכי, בליווי צמוד, ממושך ומתוקצב, כדי לוודא שהצוות החינוכי משלב ומיישם תכנים והיבטים של דמוקרטיה בעבודת ההוראה.
- יצירת קהילות מורים (דוגמת קהילות המורים שמקדם מכון אקורד יחד עם קרן לאוטמן) המתמחות בתחום החינוך לדמוקרטיה וחינוך לחיים משותפים.

5. שיתוף פעולה בין משרד החינוך, הרשויות המקומיות, הבעליות וארגוני החברה האזרחית לקידום

מדיניות חינוך לדמוקרטיה

הגברת המודעות של הרשויות המקומיות לקיומם של גורמים במשרד החינוך האמונים על החינוך לדמוקרטיה וחיזוק הקשר עמם, בכלל זה פיתוח כלי מדידה והערכה של ההישגים והפעילויות של בתי הספר ביישום חינוך לערכי דמוקרטיה, כאמצעי פדגוגי ולא ככלי שיטור (שפיגל כהן, 2015). רישום של בתי הספר המשתתפים בפעילויות וצירוף של בתי ספר שאינם עוסקים כיום בחינוך אזרחי במובנו האוניברסלי למעגל הפעילויות (בעיקר בחינוך הממלכתי-דתי ובחינוך הערבי) (ברק ועופרים, 2009):

- סיוע לרשויות המקומיות ולקהילה בקידום מהלכים מקומיים מותאמים לצרכים הייחודיים של כל קהילה לקידום חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.
- שימת דגש על הכוחות הקיימים בקהילות השונות – ארגוני חברה אזרחית, מתנ"סים, תנועות נוער, הורים וכו' – שיתוף פעולה לצורך יצירת שינוי מלמטה למעלה.
- יצירת כלים מעולם התרבות, הספרות והמדיה החברתית ושילובם בתהליכי הלימוד והחינוך.

חלק ג

פערים, חסמים ואתגרים בקידומה של מדיניות חינוך לדמוקרטיה

מערכת החינוך היא זירה שמשקפת במידה רבה את הלכי הרוח בחברה ואת התהליכים המתרחשים בה, ובה בעת היא גם מעצבת את פני החברה. מיפוי של תהליכי מדיניות החינוך לדמוקרטיה בישראל אינו מנותק מההקשרים המבניים והחברתיים-כלכליים המשפיעים על אופייה של כל מערכת חינוך ציבורית ועל העיסוק שלה בקידום ערכים דמוקרטיים. היעדר מדיניות מוסדרת לחינוך אזרחי ולחינוך לדמוקרטיה או היעדר הנחיות עקביות וייעודיות מגורמי החינוך המדינתיים בתחום זה משפיעים על שחיקת הערכים הדמוקרטיים בחברה בישראל. קידום של ערכים דמוקרטיים נתקל גם במחסומים הקשורים במבנה המערכת, במגמות חברתיות ובשיח פוליטי שהפך את העיסוק בדמוקרטיה בעשור השני של שנות האלפיים למעשה פוליטי ושנוי במחלוקת בעיני קובעי המדיניות והצוותים החינוכיים. שיח זה קשור גם לתפיסות שונות של הדמוקרטיה והמאבק עליהן, שבא לידי ביטוי בדיון על נושא לימודי האזרחות בחטיבה העליונה (ראו למשל פינסון, 2013; גייגר, 2020). קשיים אלו מתגברים לנוכח השיח הציבורי הבוטה והאלים המתקיים בשנים האחרונות ברשתות החברתיות ובתקשורת סביב חופש הביטוי, שלטון החוק, תפקיד רשויות השלטון, וכן השימוש בשיח זה לצורך התנגחויות פוליטיות והסתה רחבה בין קבוצות בחברה הישראלית. שיח ציבורי זה משפיע על הנעשה בכיתה ועל יכולתם ומוכנותם של מורים ומורות להתמודד עמו (הלפרין, 2016; אופנהיימר, 2017). בהקשר של חינוך לדמוקרטיה שיח זה מייצר מנגנון של השתקה וצנזורה עצמית והימנעות מקידום הנושא.

מיפוי שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה, במחקר על חוזרי מנכ"ל שעסקו בנושא חינוך לדמוקרטיה מאז 2001, מצביע על הפערים שנותרו ואף התרחבו בתחום החינוך לדמוקרטיה מאז שנות השמונים והתשעים של המאה העשרים ועד היום ועל הצורך בחשיבה מחודשת על מהלך כלל-מערכתי המותאם למציאות החינוכית והחברתית העכשווית (הופמן וברון, 2020). אחד האתגרים המרכזיים הוא הפער בין הרמה ההצהרתית בחוק ואף התפיסה הקונצנזואלית, לכאורה, של חשיבות החיים בחברה דמוקרטית בקרב מרבית הקבוצות החיות בישראל לבין חוסר היכולת לתרגם את ההסכמה הזאת למבנים מוסדיים ולהקצאת משאבים מתאימים לתחום.

בחלק זה מתוארים פערים וחסמים ייחודיים לתחום זה, רובם מופו והוצגו במחקרים ובדוחות מדיניות לאורך השנים, וביתר שאת בעשור האחרון. הדיון נחלק לפערים וחסמים משני סוגים: פערים וחסמים חיצוניים למערכת החינוך, שמקורם במגרש הציבורי, חברתי, פוליטי; ופערים וחסמים הקשורים למדיניות, למבנה ולארגון של משרד החינוך. הדברים כמובן קשורים זה בזה. עם זאת, החלוקה יכולה לסייע בחשיבה על דרכי התמודדות עם כל אחד מהסוגים, החיצוני והפנימי.

1. פערים הקשורים למגמות עומק בחברה הישראלית בהקשרים פוליטיים, חברתיים וכלכליים

אחת הבעיות היסודיות המאפיינות את מדינת ישראל היא היעדר החפיפה בין הזהות האזרחית לזהות הלאומית. ההקשר המתמשך של איומים ביטחוניים, ויכוח על גבולות פיזיים וחברתיים ושטעים עמוקים בין קבוצות ותתי-קבוצות מחדד את המתח המובנה הקיים בין ההגדרות השונות של זהות המדינה כמדינה יהודית דמוקרטית (שטרן ואחרים, 2014; ברנדס, 2019). מתח זה בא לידי ביטוי בנקודות המובאות להלן, המשפיעות על הניסיון לקדם חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך ומעצבות אותו:

- בעשור האחרון הפך עצם הדיון בדמוקרטיה לשיח פוליטי מקוטב ומתלהם המקשה על הטמעת החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך.

- הזיהוי בשיח הציבורי והפוליטי של תחום זכויות האדם והאזרח כפוגע בזהות הלאומית, הדתית והתרבותית היהודית, ולהפך – זיהוי של הזהות הלאומית הדתית כפוגעת בתחום של זכויות אדם, יוצרים מחסום תפיסתי קשה בכל הנוגע לקידום חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.

- שיח ציבורי המייצר לעומתיות בין זכויות אדם וליברליות לבין לאומיות וציונות, במקום ליצור דיאלוג על תפיסות עולם שנדרשות להגיע לליבון ולפשרות במרחב המדינתי עבור כלל האזרחים.

- היעדר דיון עומק בשיח הציבורי והפוליטי על המאפיינים הגאופוליטיים של ישראל והשלכותיהם: ההבחנה בין גבולות שליטה לגבולות ריבונות; דיון בפחרונות השונים המוצעים בהקשר למעמד של יהודה ושומרון והבנה של היתרונות והחסרונות שלהם.

- הגדרת אזרחות מוגבלת ומותנית, הנתפסת באופנים שונים על ידי קבוצות שונות בחברה הישראלית. קושי ביצירת שייכות על בסיס אזרחי המצטרף לזהות השייכות הפרטיקולרית ולא סותר אותה.

2. פערים וחסמים הקשורים במבנה, ארגון ומדיניות משרד החינוך

שורשיו של הפיצול המינהלי והארגוני של המערכת הם היסטוריים ומוסדיים, לא רק בחלוקה לאגפים נפרדים ואוטונומיים אלא גם בהבחנה החוקית ביניהם. מדיניות חינוך שונה מתקיימת במסגרת רשויות חינוך שונות. במצב זה קשה לייצר מודל חינוכי במדינה יהודית ודמוקרטית הנותן מענה מותאם הן לצרכים הייחודיים של כל מגזר והן לתחושת השייכות לקהילת האזרחים.

אסטרטגי קושי לייצר שיח בין-מגזרי ופעילות משותפת של מורים או תלמידים במציאות של מערכות נפרדות.

חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה אינם מוגדרים בבסיס הליבה הבירוקרטית והארגונית של משרד החינוך. הפרדת החינוך המשלים (מינהל חברה ונוער) ושייכו למשרד להשכלה גבוהה ומשלימה מקשה עוד יותר על איגום הנושא במשרד החינוך.

תקציבי תקציב החינוך שאינו חקוק וברוב המקרים אינו מעוגן בחוזר מנכ"ל; העמימות בהגדרות ובכותרות של תקנות תקציביות בנושא חינוך לדמוקרטיה בשל מיקומן תחת סעיפי תקציב העוסקים בנושאים חברתיים וערכיים – כל אלה מקשים על ההבנה כמה באמת משקיעה המדינה בחינוך לדמוקרטיה.

ארגון הליבה של תחום החינוך האזרחי וחינוך לדמוקרטיה כסל שעות הבנוי על פי אשכולות ידע ומחולק על פי מפתחות מגזריים ומינהליים. תוכניות הלימוד המבוצעות בתקציבי הליבה נכתבות ומאושרות על ידי משרד החינוך, אולם ספרי הלימוד הספציפיים אשר יילמדו בכיתה הם מוצרי שוק, ובתי הספר רשאים לבחור ביניהם.

3. פער ביישום מדיניות

מדיניות חינוך משקפת לרוב פער בין עמדות מוצהרות במסמכי מדיניות רשמיים לבין יישומים משתנים בפועל. הפער אינו נוכח רק במתח שבין הצהרות ליישום, אלא גם בין מגוון הקולות הדוברים את המדיניות וטוענים לבעלות עליה לבין שדרת הביצוע המחזיקה בידיה את השליטה ביישום, על כל המתחים שבינם לבין עצמם.

אסטרטגי דיס-אינטגרציה של התחום ברמת ההצהרה והמדיניות: אין חוזר מנכ"ל בנושא חינוך לדמוקרטיה או חינוך אזרחי בכללותו, אף שקיימות תוכניות בתוך המשרד ומחוצה לו העוסקות באופן ישיר ועקיף בחינוך אזרחי ובחינוך לדמוקרטיה.¹⁷

היעדר אסטרטגיה כוללת המחויבת למטרות החינוך הממלכתי סעיף 2 והמסרטטת קווים ברורים ליישום תוכנית מקיפה לחינוך אזרחי בכל קבוצות הגיל.

היעדר תפיסה מנחה של משרד החינוך ואי-גיבוש תוכנית עבודה והכשרה מוסדרת של חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה לבעלי התפקידים, לפיקוח ולצוות החינוכי.

תקציבי נושא החינוך לדמוקרטיה מתנהל בתנאי שוק ותחרות – מימון התוכניות או הפעילויות השונות נע בין מימון מלא של המוסד החינוכי המזמין ועד למימון מלא של משרד החינוך הקובע את סדרי העדיפויות של המימון. בשל כך התמיכה בעמותות חיצוניות העוסקות באופן ישיר בחינוך לדמוקרטיה היא מצומצמת באופן יחסי.

במקרים של תוכניות ייחודיות שיוזם המשרד, לא תמיד התוכנית מלווה בהקצאה תקציבית ברורה שניתן להתחקות אחריה (מבקר המדינה, 2016ב: 422). העובדה שתוכניות חיצוניות ממומנות מסלים שונים ואף מכספי תורמים ומשאבי ארגונים חברתיים, וכן מכספי הורים, מקשה הלכה למעשה לפקח על תוכניות הלימוד עצמן.

¹⁷ ראו למשל, מדרשת אדם; מכון מרחבים; יסודות המרכז לליבון ענייני תורה ומדינה; יוזמות אברהם; מכון ון ליר בירושלים; עמותת סיכוי; לחיות יחד ועוד.

אסטרטגי "דמוקרטיה" היא מושג מופשט ומורכב, ולכן יש נטייה להימנע מלעסוק בהיבטים המהותיים של הדמוקרטיה ולעסוק רק בהיבטים הפרוצדורליים שלה.

חשש והימנעות של אנשי חינוך מעיסוק בסוגיות פוליטיות וחברתיות ומהכנסת סוגיות שבמחלוקת לשיח החינוכי בכיתה (מידת החשש קשורה בייחודיות של כל מגזר ומגזר, במידת הפיקוח והאוטונומיה שלו ובאקלים החברתי ברגע נתון); ואי-מתן כלים ליצירת שיח חברתי ופוליטי לאור המחיר האישי והמקצועי הקשה העלול להיות מוטל על אנשי חינוך שמקיימים שיח מסוג זה.

חופש הביטוי של מורים מוגבל על פי חוק ואינו זהה לחופש הביטוי המובטח לאנשים מן השורה. האמצעים למשטר אותו – איום הדין המשמעתי והפיטורים או האיום על תקציבו של בית הספר כאשר מדובר בהתבטאויות בנושא הנכבה – מעוגנים בחוק; וגם אם מורים אינם ערים באופן מדויק לכל ההגבלות, המושג הכולל מרתיע ומוביל לצנזורה עצמית (הלפרין, 2016; עראר ואבראהים, 2016).

5. פערי הכשרה ופדגוגיה

אסטרטגי תוכניות לימודים על שוויון ועל זכויות אדם אינן נכללות באופן מחייב בתוכניות הכשרת המורים.¹⁸

השתלמויות לעובדי הוראה בנושאים אלה אינן חלק מהתכנים המחייבים בתהליכי הפיתוח המקצועי.

השתלמויות מקצועיות בתחומי הדעת השונים מתקיימות בנפרד על פי מגזרי החינוך או על פי שיוך גאוגרפי. דבר זה מצמצם את המפגש גם בין מורים מקבוצות שונות. פעילויות חינוך שונות תחת הכותרת "חינוך חברתי ערכי" על פי רוב מועברות לתלמידים על ידי גורמים חיצוניים למערכת החינוך ולא על ידי הצוות החינוכי. בכך נפגע מעמד המורה כמחנך וכבעל סמכות מקצועית בנושאים ערכיים וחברתיים.

בספרי לימוד, המשתנים בין המגזרים, מוטמעות עמדות שונות ומנוגדות בנוגע לנושאים הקשורים בחינוך לדמוקרטיה (כמו בנושא שוויון, בחירה, זכויות מיעוטים, מעמד המדינה וכדומה). בכלל זה שונות באופן ההצגה של קבוצות באוכלוסייה.¹⁹

¹⁸ מתווה ההכשרה להוראה של המל"ג המעודכן (ודמני-ענבר) שאמור להתחיל בתשפ"ב וטרם אושר, כולל בתוכו את החובה לשלב היכרות עם קבוצות שונות בחברה הישראלית ועם המחלוקת ביניהן.

¹⁹ ראו למשל "נייר מדיניות: ייצוג והנכחה של החברה הערבית בחומרי לימוד", עמותת סיכוי; אבו-עסבה ואבישי, 2009.

הצעות והמלצות להתמודדות עם הפערים והחסמים

הפער / החסם	הצעות והמלצות להתמודדות
<p>פער מבני-ארגוני</p>	<p>כינון קואליציה של ארגונים ואישי ציבור שיפעלו לקידום כינון אזרחי וחינוך לדמוקרטיה על בסיס חוק כינון ממלכתי ומגילת העצמאות, בדגש על גיוון נרחב ועל ייצוג של כלל המגזרים בחברה. קואליציה זו תשמש מעין ועדת היגוי הנותנת מענה ציבורי ופדגוגי למגוון היבטים הקשורים בנושא.</p>
	<p>בניית תוכנית עבודה בשלבים ליישום המלצות מסמך זה.</p>
<p>פער תקציבי</p>	<p>יצירת תמריץ כלכלי ליישום תוכניות משלבות בין זרמים.</p> <p>הקצאת כסף ייעודי בבסיס התקציב ולא בהעברות בוועדת הכספים.</p>
<p>פער ביישום מדיניות כינון לדמוקרטיה</p>	<p>יצירת מחוון רחב ומפורט להגדרת "תו תקן" לקידום הנושא (לדוגמה: תוכנית מארג, תקווה ישראלית).</p> <p>מיפוי המלצות שיושמו ולא יושמו עד כה כדי להבין מה מסייע ביישום של המלצות בפועל במציאות נחונה של פערי יישום.</p> <p>איגום תוכן ופעילויות במאגר פתוח שאינו שואף להכרעה ולהאחדה של מסרים.</p> <p>כתיבת תוכנית עם דגשים ייחודיים ליישום וקידום הנושא בכל אחד ממגזרי החינוך בהתאמה למאפיינים ולצרכים הייחודיים, על בסיס נכונות והסכמה של נציגי המגזרים השונים לקדם כינון אזרחי בר קיימא בכלל החברה הישראלית בהסתמך על חוק כינון ממלכתי ומגילת העצמאות.</p> <p>מיפוי המבנים הקיימים העומדים לרשות בתי הספר (תוכניות ממירות ברות, השכלה כללית, השתלמות בית ספרית ועוד) לצורך קידום תכנים רלוונטיים דרכם.</p>
<p>פער מושגי תודעתי</p>	<p>בניית קבוצות עבודה של אנשי ונשות חינוך מכל המגזרים בחברה לבירור מושגי של ערכים ייחודיים ומשותפים וקידום אזרחות משותפת לכלל האזרחים בחברה. קבוצות העבודה יעסקו במתן מענה (הן ברמת המחקר והן ברמת הפדגוגיה) לשאלות העוסקות ביישום אפשרי של כינון אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.</p> <p>יצירת שיח חינוכי חברתי במרחבי תרבות ופנאי, בשיתוף עם ארגוני החינוך הבלתי פורמלי, לצורך קידום כינון אזרחי וחינוך לדמוקרטיה.</p>

יוזמה למהלכי שיתוף ציבור בקרב בוגרים צעירים (תלמידי תיכון וסטודנטים) לקידום הנושא ולהתאמתו למאה ה-21.

ברמה הציבורית והתרבותית: יש לגייס כוכבים ודמויות בולטות שישמשו שגרירים לנושא ההיכרות עם מוסדות דמוקרטיים ולשיח אחר ברשתות החברתיות. אלו ימסגרו מחדש את המושג ואת האחריות המשותפת של כולנו לשמירה על הדמוקרטיה.

פעולה משלימה להעלאת המודעות ולחשיפה בקרב ילדים ונוער בחוכניות טלוויזיה, ברשתות החברתיות או בסדרת ספרי ילדים באמצעות מובילי דעת קהל בקרב בני נוער.

חיבור למגמות גלובליות, בהן החוכניות של ארגון OECD לאוריינות דמוקרטית ופיתוח מיומנויות לאזרחי העתיד (משרד החינוך, תוכנית 2030).

הקמת מועצה ציבורית בשיתוף פעולה עם משרד החינוך, שתכשיר ותלווה צוותי חינוך ותספק לעוסקים בחינוך לדמוקרטיה ליווי פדגוגי ותוכני. דוגמה למועצה מסוג זה ניתן לראות בגרמניה במועצה הפדרלית לחינוך אזרחי (BPB). גוף זה ישלב גם מנהיגים תרבותיים וחברתיים מן הקבוצות השונות. מטרתו של גוף זה היא גם העצמתם של העוסקים בחינוך לדמוקרטיה במובן הרחב. נוסף על כך יש צורך גם ביצירת רשת תומכת של עמיתים, תמיכה ארגונית של ארגוני המורים, גיבוי משפטי וכמובן הכשרה טובה.

**פערי
הכשרה
ופדגוגיה**

עידוד של הכשרות מורים משותפות וגיוון חדרי המורים, בין היתר על ידי עידודם וקידום כעתודה ניהולית המובילה תפיסה דמוקרטית ממלכתית (ברוח אלומות, תקווה ישראלית באקדמיה, גבעת חביבה ומט"ח).

פעולה עם ואל מול "אבני ראשה" - הכשרת מנהלים.

פעולה עם ואל מול נשיאי מכללות לחינוך.

פעולה עם ואל מול ארגוני מורים ותהליכי הפיתוח המקצועי.

שילוב תכנים העוסקים בשיטות השונות לחינוך לדמוקרטיה בארץ ובעולם ובמחלוקות היסוד ביניהן.

לסיכום, מטרת מסמך עקרונות זה היא לשמש מפה ראשונית לעדכון תחום החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה בעת הזאת – תקופת משבר חסרת תקדים בתחום הבריאות, הכלכלי, החברתי והפוליטי ברמה המקומית והעולמית. בזמן כתיבת מסמך זה הציבור בישראל מתמודד הן עם השלכות מגפת הקורונה ועם הניסיונות להתמודדות עמה והן עם משבר חברתי ופוליטי המדגים את עומק השטעים והמחלוקות בחברה הישראלית ואת מגבלותיהם של המנגנונים הפוליטיים והאזרחיים במציאת פתרונות ליציאה מן המשבר ולקידומה של אזרחות ישראלית יציבה ומכילה.

המשבר הנוכחי משפיע גם על מערכת החינוך ובא לידי ביטוי באתגרי הלמידה מרחוק, בהיעדר התשתיות, במעמד המורים והמורות ובעיקר בחוסר האמון כלפי יכולתה של מערכת החינוך לסייע בעת הזאת בהתמודדות עם המשבר המתמשך. עם זאת, המשבר עשוי ליצור חלון הזדמנויות לשינוי ולעיצוב החברה הישראלית כחברה דמוקרטית, פלורליסטית ובעלת חוסן חברתי. המסמך מבקש להצביע על הזדמנויות אלה ולשמש הזמנה לצעד ראשון ביישומן ובקידומן בתחום החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה, כחלק ממהלך ארוך טווח הדורש אורך רוח.

מיפוי רכיבי החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה

- מיומנויות
- ערכים
- ידע

חינוך לחיים משותפים	אוריינות אזרחית במדינה דמוקרטית	ערכים דמוקרטיים מהותיים
סובלנות והוגנות בין יחידים וקבוצות ביחסים ביניהם ובינם לבין מוסדות המדינה	פיתוח מסוגלות ורצון להיות אזרח פעיל, מעורב ואחראי	לימוד והיכרות עם עקרונות פרוצדורליים של השיטה הדמוקרטית ושל האתגרים שהם מצייבים במדינת ישראל
היכרות עם תפיסות הזהות הייחודיות של הקבוצות האחרות והשקפות עולמן בנושאים חברתיים ותרבותיים, בכפוף לערכי היסוד של המדינה	היכרות עם המתח בין גישות ליברליות לגישות שמרניות בדיון על דמוקרטיה	היכרות והבנה של עקרונות המקיימים את הדמוקרטיה ושל רכיבי המחלוקת הלגיטימית המתקיימת בתוכה
אחריות משותפת וחתירה לטובה משותף	יצירת מחויבות לחוק ולמשפט הדמוקרטי ונכונות להגן עליהם	פיתוח תחושת הזדהות ומחויבות לערכי החברה בישראל ולמטרותיה כפי שבאו לידי ביטוי במגילת העצמאות
להיות שותף בכמה הקשרים ומעגלים של זהויות ולנוע בחופשיות ביניהם	הבנה ויכולת ניתוח, שיפוט והכרעה בשאלות חברתיות ופוליטיות	הכרה והפנמה של ערכי המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית
לקדם תחושת שייכות למרחב החיים המשותף	יכולות ניהול שיח ודיאלוג בין "בלתי מסכימים" בסוגיות שונות שעל סדר היום הציבורי	יצירת רגישות ומוטיבציה להגנה על זכויות אדם בכלל ועל זכויותיהן של קבוצות מיעוט ושל קבוצות מוחלשות בפרט
הכרת תולדות המדינה וההיסטוריה של כל אחת מהקבוצות המרכיבות את החברה	מיומנויות של אקטיביזם ופעולה לשינוי חברתי	מחויבות ערכית לכבוד האדם, לחירויות ולשוויון
	מיומנויות של דיון וגיבוש עמדה עצמאית וביקורתית	מחויבות למאבק בגזענות
	ידע היסטורי על התפתחות הדמוקרטיה ועל סוגי דמוקרטיות	
	היכרות עם מוסדות המדינה, פקידיהם והיחסים ביניהם לבין קבוצות האזרחים	
	ידע על ערכים דמוקרטיים ועל איזון בין ערכים	
	חשיפה לסוגיות חברתיות-כלכליות גלובליות שמשפיעות על יציבותה של הדמוקרטיה	
	היכרות עמוקה עם שורשי הדמוקרטיה, התפתחותה והאלטרנטיבות לה	

רשימת המקורות

- אבו־עסבה, ח'אלד, וליבת אבישי, 2009. "אסטרטגיות לקידום החברה הערבית בישראל: המלצות לשיפור מערכת החינוך הערבית בישראל", מכון ון ליר בירושלים.
- אבנון, דן, 2006. "מדוע אין לדמוקרטיה הישראלית שפה אזרחית מפותחת", בתוך: הנ"ל (עורך), **שפת אזרח בישראל**, ירושלים: מאגנס, עמ' 1-20.
- אופנהיימר, יריב, 2017. "ציד המכשפות: אסור למורה להיות שמאלני", **nrg**, 7.9.2017.
- ביאליק, גדי, ותמי הופמן, 2016. "ההתמודדות של נשות ואנשי חינוך עם מציאות חברתית ודמוקרטית מורכבת", "הצהרת כוונות": תקציר דוח מסכם לעבודת קבוצת העבודה, כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2016.
- בל, יוסף, 2020. "קורונה ומחויבות חוקתית". **פרלמנט 86**, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בלאנדר, דנה, 2020. "האם הקורונה תביס את הפופוליזם?" **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.
- ברנדס, יהודה, 2019. **יהדות וזכויות אזרח: המסורת האזרחית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברק, מיכל, 2015. "להחזיר לקונצנזוס את החינוך לדמוקרטיה: המלצות פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך", כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2015 – מדיניות החינוך לדמוקרטיה.
- ברק, מיכל, ויעל עופרים, 2009. "חינוך לאזרחות, לדמוקרטיה ולחיים משותפים: מיפוי", מכון ון ליר בירושלים, יוזמות קרן אברהם ומט"ח.
- גייגר, יצחק, 2020. "אזרחות: (לא) פשוט ללמד. השילוח: כתב עת ישראלי להגות ומדיניות" (מקוון).
- דוח מבקר המדינה, 2016א. "דוח ביקורת מיוחד: חינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות", מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור.
- דוח מבקר המדינה, 2016ב. דוח שנתי 67א.
- דרמוני שרביט, מרים, 2016. "חינוך לחיים משותפים בישראל" (מקוון).
- הופמן, תמי, 2020. "חינוך לחיים משותפים" או 'חינוך לשותפות': הגדרות והבדלים במושגי מפתח בחינוך אזרחי עכשווי בישראל", דוח מחקר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן לאוטמן.
- הופמן, תמי, 2020. "חינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך: תובנות ישנות לאור משבר חדש", **פרלמנט 86**: "דמוקרטיה בשעת חירום" (אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, בשיתוף עם המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)).
- הופמן, תמי, ומיטל ברון, 2020. "מה מספרים חוזרי מנכ"ל על החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך?", הצעה לסדר 32, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הלפרין, עירן, 2016. "יחסם של מורים והורים לשיח בבית הספר בנושאים שנויים במחלוקת", דוח מחקר, כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך – מדיניות החינוך לדמוקרטיה, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

- וורגן, יובל, 2007. "חינוך לדמוקרטיה", מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- ויניצקי-סרוסי, ורד, 2005. "סיפור אגדה עם סוף לא נעים: יום הזיכרון ליצחק רבין בבתי הספר היסודיים בישראל", בתוך: חגית גור (עורכת), **מיליטריזם בחינוך**, תל אביב: בבל, 2005, עמ' 300-319.
- זוהר, ענת, ועודד בושריאן (עורכים), 2020. "התאמת תוכניות הלימודים וחומרי הלימוד למאה ה-21", סיכום עבודתה של ועדת המומחים, תמונת מצב והמלצות, יוזמה מרכז לידע ולמחקר בחינוך.
- חסאן, שרף, 2016. "מה לגבי חינוך לדמוקרטיה?" **גילוי דעת** 10: 153-163.
- טסלר, ריקי, 2004. "חינוך אזרחי בחברה לא אזרחית: מגמה או משחק סקטוריאלי?", בתוך: ישראלית רובינשטיין (עורכת), **עלי עשור ועלי נבל: אוסף מאמרים ויחידות לימוד במלאת עשור למרכז הארצי להשתלמויות עובדי הוראה במקצועות היהדות הרוח והחברה בבית יציב**, באר שבע: בית יציב, עמ' 224-249.
- טסלר, ריקי, 2005. "חינוך אזרחי בחברה לא-אזרחית: מגמה ממלכתית או משחק סקטוריאלי?" **פוליטיקה: כתב עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים** 14: 25-49.
- כהן, אדר, 2015. "חינוך יהודי וחינוך אזרחי דמוקרטי: כיצד ילכו שניהם יחדיו?" כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2015 - מדיניות החינוך לדמוקרטיה.
- כהן, אדר, 2016. "מסכימים על סימני השאלה: חינוך פוליטי כפדגוגיה אזרחית משותפת", **גילוי דעת** 10: 199-209.
- כהן, חנוך, ותמר הרמן, 2015. "סקר בקרב מנהלי בתי ספר: עיסוק בתכנים דמוקרטיים בבתי ספר", מרכז גוטמן לסקרים, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מכון מופ"ת, 2017. "בימת דיון: הכשרת מורים לחיים משותפים במציאות החברתית בישראל", **ביטאון מכון מופ"ת** 60.
- מרושק-קלארמן, אוקי, 2013. "אין קצת דמוקרטיה: טיפוח תרבות דמוקרטית ואזרחות פעילה", מדרשת אדם.
- סלומון-עיסאוי, 2009. "דוח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל".
- עראר, ח'אלד, ופאדיה אברהים, 2016. "בסבך הציפיות הסותרות: אסטרטגיות לחינוך לזהות לאומית ערבית פלסטינית בבתי ספר ערביים בצפון ישראל", **גילוי דעת** 10: 110-136.
- פאול-בנימין, אילנה, 2017. "חינוך לחיים משותפים כתרבות דמוקרטית וכדרך חיים", **בימת דיון**: 39-60.
- פינסון, הללי, 2013. "ממדינה יהודית ודמוקרטיה למדינה יהודית נקודה: ניתוח הפרקים החדשים בספר הלימוד למקצוע האזרחות 'להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית'", האגודה לזכויות האזרח בישראל.

- פרשקר, מייק, 2017. **מקום לכולנו: לכידות חברתית ועתיד ישראל**, רמת גן: על-עט.
- קידר, ניר, ואבי בראלי, 2011. ממלכתיות ישראלית. מחקר מדיניות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קציר, שי, ולטם פרי-חזן, 2018. **החינוך הממלכתי-חרדי: מהקמה להתבססות**, מחקר מדיניות 11, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קרמניצר, מרדכי, 1996. "להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל", משרד החינוך, התרבות והספורט, האגף לתכניות לימודים.
- קרמניצר, מרדכי, 2013. "י"ג שנים לדו"ח להיות אזרחים", בתוך: דן אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל אביב: עם עובד, עמ' 33-45.
- קרמניצר, מרדכי, ועמיר פוקס, 2015. "חינוך לערכים דמוקרטיים ומאבק בגזענות באמצעות חינוך", כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2015 מדיניות החינוך לדמוקרטיה.
- רון, עודד, מרדכי קרמניצר ויובל שני, 2020. **דמוקרטיות במשבר**, דוח מחקר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שגיא, אבי, וידידיה שטרן, 2011. **מולדת יחפה: מחשבות ישראליות**, ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.
- שוורץ, אילון, וחנה פנחסי, (בלא ציון תאריך). "תרבות כנכס", מכון שחרית (מקוון).
- שטרן, ידידיה, בנימין בראון, קלמן נוימן, גדעון כ"ץ, וניר קידר, 2014. **כשיהדות פוגשת מדינה** ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה וידיעות ספרים.
- שפיגל כהן, גלי, 2015. "חינוך לדמוקרטיה, ישראל 2015: תמונת מצב", כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2015 מדיניות - החינוך לדמוקרטיה.

Banks, James A., 2017. "Failed Citizenship And Transformative Civic Education," *Educational Researcher* 46 (7): 366-377.

Cohen, Aviv, 2019. "Typologies of Citizenship and Civic Education: From Ideal Types to a Reflective Tool," in: Andrew Peterson, Garth Stahl, and Hannah Soong (eds.), *The Palgrave Handbook of Citizenship and education*, Cham, Switzerland: Palgrave, Macmillan, pp. 1-18.

Fay, Jacob, and Meira Levinson, 2017. "Teaching Democracy in Polarizing Times," *Educational Leadership* 75 (3): 62-67.

Hirschman, Albert O., 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge: Harvard University Press.

Kahne, Joseph, and Joel Westheimer, 2003. "Teaching Democracy: What Schools Need to Do," *Phi Delta Kappan* 85 (1): 34-66.

Westheimer, Joel, 2019. "Civic Education and the Rise of Populist Nationalism," *Peabody Journal of Education* 94 (1): 4-16.

Youniss, James, 2011. "Civic Education: What Schools Can Do to Encourage Civic Identity and Action," *Applied Developmental Science* 15 (2): 98-103.

ד"ר תמי הופמן היא ראשת התוכנית "מדיניות חינוך לדמוקרטיה" במכון הישראלי לדמוקרטיה וחברת סגל במכללת סמינר הקיבוצים. תחומי המחקר שלה הם הכשרת מורים, חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה ויחסי הצבא עם מערכת החינוך.

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

www.idi.org.il